

МИРКО ГРЧИЋ*

ТЕОРИЈКИ МОДЕЛИ СТАДИЈАЛНО-ЕВОЛУТИВНОГ РАЗВОЈА ЦИВИЛИЗАЦИЈА

Апстракт. Цивилизације као и сви антропогеографски системи подлежу законитостима географског процеса. Географски процес – то је процес генезе, еволуције и замирања геосистема. Гледишта многих аутора се разликују у погледу покретачких снага тог процеса. У овом раду дата је компаративна анализа теоријских модела развика цивилизација Л. Гумилџова, А. Тојнбија и П. Сорокина.

Кључне речи. Антропогеографија, цивилизације, етногенеза, пасионарност, геосистеми.

Abstract: Civilizations, like all geographical systems, are dependant on the regularities of geographical process. Geographical process – it is the process of genesis, evolution and fading of geosystems. Different authors' points of view differ considering the movement forces of this process. The comparative analysis of Gumilev's, Toynbee's and Sorokin's theoretical models of civilizations development is represented in this article.

Key words: anthropogeography, civilizations, ethnogenesis, passion, geosystems.

Увод

Сама појава и развика различитих цивилизација, њихови успони, падови и замирање су ревносно истраживани у европској и светској литератури. Многи су нагласили антропогеографски моменат у том развика. Један од првих концептора појма цивилизације био је руски научник Николај јаковљевич Данилевскиј (1822-1885) [Данилевский Н. Ј., 1991]. По његовом мишљењу главни активни субјекти на историјској позорници нису државе или поједине нације, него огромне културно-религиозна заједнице. Њих је он назвао “културно-историјски типови”. Касније су те заједнице почели називати “цивилизацијама”. Потом је Лав Иљич Мечњиков (1838-1888) написао дело “Цивилизација и велике историјске реке. Географска теорија развика савременог друштва”. Мечњиков је као основу историјског развика означио хидросферу. По његовом мишљењу, водени путеви су својеврсни синтетизатор географских услова. Они су суштински утицали на човека, више него други елементи географске средине. Овај научник је поделио људску историју на три периода, од којих је сваки био повезан са водом. Основу цивилизацијских периода сачињавали су: река, море, океан. Речни период – то су четири древне цивилизације (Египат на Нилу, Мезопотамија на Тигрису и Еуфрату, Индија на Инду и Гангу, Кина на рекама Јангце и Хоангхо). Тај рани период у историји човечанства карактерише се главним цртама, као што су деспотизам и ропство. Морски (средоземни или средњевековни) период почиње по њеми с оснивањем Картагине и завршава се владавином Карла Великог. У почетку он се карактерисао ропством, затим – принудним радом кметова и феудалним федерацијама. Океански период почиње са открићем Америке. Обухватајући ново и најновије доба, он у суштини тек почиње и доноси уништење принуде, слободу,

---

* Др Мирко Грчић, редовни професор, Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд.

једнакост, братство. Али најдубље идеје о утицају географских фактора, посебно тла и простора, развили су Ф. Рацел и немачки геополитичари.

Крајем XIX и у првој половини XX века концепт цивилизације је развијан у делима немачког филозофа Освалда Шпенглера (1880-1936), руског научника евроазијца П. Н. Савицког (1895-1968) и његовог ученика Л. Н. Гумиљова (1912-1992), енглеског историчара и социолога Арнолда Тојнбија (1889-1975), француског историчара Ф. Бродела и многих других. Арнолд Тојнби је дао подробну класификацију цивилизација и предложио доста оригиналну теорију извора и развика цивилизација као “изазов – и одговор”. Веома важни за теорију антропогеографске науке су научни резултати великог француског историчара Фернана Бродела, публиковани у фундаменталном истраживању “ГраMATика цивилизација” (1987). Он прати еволуцију од природе ка људском јединству света, и предлаже тростепену структуру и тродимензионалну ритмику историјског времена. Ту у суштини формализацију Ф. Бродел користи, да докаже таласни карактер еволуције људске цивилизације. Осим тога, он установљава два вида таласа при развиту социума, што му служи као основа за објашњење два “вида” историје – коњуктуралну историју и историју збивања. И нешто што је веома важно за географску науку – аутор проглашава географски простор за “непријатеља № 1” за човека, зато што се у њему садрже различите баријере, које он треба да савладава у процесу свог развика.

Марксистичка филозофија и идеологија је знатно успорила европска проучавања цивилизација, потискујући антропогеографске факторе у други план а истичући прворазредну и одлучујућу улогу економских фактора и класних односа у друштвеном развиту. Теорија цивилизација је актуелизована крајем XX века захваљујући књизи професора Харвардског универзитета Семјела Хантингтона (р. 1927) “Сукоб Цивилизација?” (1993). Аутор тврди да у XXI веку основни извор конфликта неће бити економија или идеологија, него цивилизацијске разлике, при чему издваја “седам-осам крупних цивилизација”.

Циљ овог рада је да размотри неколико концепција процеса развоја цивилизација као структурираног редоследа “ритмова”, циклуса или фаза. То значи да друштвено-географски систем није хаотичан већ уређен а друштвено-географски процес није случајан већ закономеран. Успут ћемо показати, да новија концепција еволуције, која се ослања на парадигму самоорганизације система, се показује више адекватна и за анализу социјално-културне еволуције. Такав приступ нам даје могућност да изаберемо правилну линију истраживања и избегнемо оне методолошке грешке, које су повезане са социјал-дарвинизмом, и с неким савременим социјално-биолошким погледима.

1. Концепција етногенезе Л. Гумиљова

У историографској и антропогеографској литератури XIX и XX века има много великих дела која обрађују проблем етногенезе. Свако ко се жели бавити том проблематиком треба да прочита радове Сергеја Михајловича Широкогорова, који је засновао прву општу концепцију етноса, теоретичара културно-историјске школе Фридриха Рацела, Николаја Јаковљевича Данилевског, Константина Николајевича Леонтијева, Освалда Шпенглера, Арнолд Тојнбија, Питирима Сорокина, Јована Цвијића и многих других. Ипак, “нико се није одважио да каже, како се појављују и куда нестају етноси (ако хоћете, нације, народи, народности) – нико, осим Л. Н. Гумиљова. А ипак они настају и нестају” [Панченко А. М., 1994., с. 15]. Етноси настају, живе и пропадају у историјском времену - Л. Н. Гумиљов је чак одредио да циклуси од рођења до смрти етноса трају 1200-1500 година. Као доказ за ту тврдњу Гумиљов наводи да од народа, који су доживели процват пре 5.000 година, данас није преостало ни један. Према томе, *централни проблем етногенезе је следећи: како и*

зашто то настаје? Сам Гумиљов (1912-1992) признаје, да његова хипотеза “за сада не може бити строго доказана, али зато... не наилази на факте, који јој противурече” [Гумиљов Н. Л., 1993., с. 311.].

Појам и хијерархија етноса

Иако је велики део свог опуса посветио проблему етногенезе, ипак “дефиницију етноса, која одговара критеријумима научне строгости, ми код Л. Н. Гумиљова не налазимо.” [Козлова Е. В., 1999, с. 66]. На основу бројних примера и научно-популарних објашњења можемо стећи представу да је за њега етнос свака стабилна природно настала заједница људи, с одређеним стереотипима понашања, која је обједињена свешћу о припадности једној заједници и која себе супротставља свим другим етничким заједницама (“ми” и “не ми” или “они”).

Гумиљов је сматрао да обележја нације не могу бити релевантна за дефиницију етноса. Јединство језика, порекла, обичаја, територије, материјалне културе, економског живота, психичких особина, идеологије – не решавају проблем, јер у неким случајевима су то одлучујући моменти а у другим - другоразредни. Заједничка историјска судбина је важна, али она може бити заједничка за два-три народа и различита за неке делове истог народа. Исто тако и језик. Заједничка религија такође није обавезна – Романско-германска католичка Европа још у XIII в. је прогласила за своје противнике православне земље – Византију, Бугарску и Русију, иако је и ту и тамо вера била једна, али суперетноси различити. “Да би оправдали Четврти крсташки поход, - пише Л. Гумиљов – говорили су чак, да су православни такви јеретици, да то самог Бога растужује” [Гумиљов Н. Л., 1990., с. 22.]. Још у Атласу Меркатора (1595. г.) источна граница Европе је граница римско-католичког света, а С. Хантингтон у књизи “Сукоб цивилизација” (1996), означава источну границу западне цивилизације линијом западног хришћанства из 1500. г. [Huntington P. S., 1996. с. 225]. И јединствена власт на датој територији такође није међу главним факторима. На пример, аустроугарска власт није могла да створи етнос “Аустро-Угаре”.

С. М. Широкогоров је дефинисао етнос као социјалну јединицу: “Етнос – то је група људи, који говоре на истом језику, који признају своје заједничко порекло, располажу комплексом обичаја, начина живота, чуваних и светих традиција и које га разликују од таквих других група” [Широкогоров С. М., 1923. с. 28 - 88]. Гумиљов је одбацио дефиницију етноса као чисто социјалног феномена. Он у својој докторској дисертацији под насловом “Етногенеза и биосфера Земље” истиче да је “безперспективно видети у етносу социјално-историјску категорију” [Лавров С., 2000], и залази у “биологизирани” формулације, што је изазвало много дискусија и контраверзи. Он је 1967. г. писао да појава етногенезе лежи у сфери природе и зато је њихово осмишљавање могуће само путем примене оне исте методологије, која је дала тако блиставе резултате у физичкој географији, зоологији и учењу о наследности [Гумиљов Л. Н., 1967, с. 14-15] “Ја видим биологичност етноса не у његовим анатомским и генетичким цртама, него у понашању, у систему условних рефлекса, који се од времена И. П. Павлова разматрају као део биологије” [Гумиљов Л. Н., 1971, с. 80.]. Под стереотипима понашања Гумиљов је подразумевао “животне навике, начин мишљења, доживљавање уметничких предмета, однос према старијима” [Гумиљов Л. Н., 1970, с. 11]. На пример, из разговора Тора Хајердала с људждером, види се да се овај велики путник чудно канибализму, а аборицин – томе, што у Европи убијене у рату сахрањују, а не једу. Ту такође Л. Н. Гумиљов сврстава и различит осећај за време. Он је видео Чукче, који нису могли одговорити на питање, колико им је година, зато што су сматрали такво рачунање уопште бесмисленим. Такође он наводи етноцентричност Кинеза: Ми смо “Средишња империја”, ми смо “центар испод небеса”; а све остало је периферија, сво рачунање догађаја у свету

Ни један од познатих у науци етноса није вечан. Пуни циклус живота етноса, по Л. Гумиљову, траје 1200-1500 година. Затим се они или распадају, при чему људи, који их сачињавају, улазе у друге, млађе етносе, или се претварају у реликте, лишавају се самосталног развика и способности отпору. Тај процес етничке ентропије назива се етногенезом. Он је карактеристичан за све системе, који настају услед енергетке експлозије (мутације) система затвореног типа и схема смене његових фаза је једнообразна: 1) подстицај, или негентропијски импулс, ствара фазу етничког успона; 2) вишак енергије, или акматичка фаза (врхунац), ствара прегревање унутар система; 3) фаза прелома - нагли пад пасионарног напона повезан с избацивањем из система слободне енергије, који се изражава у процвату уметности и филозофије; 4) систем који се хлади креће се по инерцији, што се сматра процватим цивилизације; 5) при даљем трошењу енергије развој малаксава, наступа фаза опскурације (сумрака); 6) после губитка слободне енергије етнос улази у стање хомеостазе – нестабилне равнотеже с природном средином. Појављује се краткотрајна регенерација, меморијална фаза и коначно – реликтна фаза. За реликтни етнос могућа су, осим потпуне изолације, три пута: 1. Чекати, док их не истребе суседи (елиминација), 2. Укључити се у живи суперетнос у време смене фаза и учврстити се у њему (инкорпорација) и 3. Расипати се полако (дисперзија) [Гумилев Л. Н., 1993., с. 15]. И ако нови импулс не подстакне немоћне етносе, прети им опасност да се претворе у реликте. Али импулси се понављају, иако неправилно, и човечанство траје у својој разноликости [Гумилев Л. Н., 1993., с. 15].

Појам пасионарности

Централно место у концепцији Гумиљова заузима представа о три типа пасионарних личности с различитим карактеристикама понашања и психе, чије се учешће у процесу етногенезе статистички мења.

Први тип су пасионари – страствени људи (револуционари, генији, лидери, месије, ентузијаста, пустолови). “Формирање новог етноса увек је повезано с присуством у неких људи необориве унутрашње тежње ка целисходној делатности, увек повезаној с изменом окружења, друштвеног или природног, при чему достизање циља, често илузорног или погубног за самог субјекта, њему се чини вредније чак од сопственог живота” [* Гумилев Л. Н., 1970., с. 46-47]. То су тзв. људи “јаке воље” код којих је страст јача од личног интереса. Цвијић их је још почетком XX века прецизно описао: “Они прави људи, који могу постати велики људи нове генерације, ући ће у рад и борбу с отменим пожртвовањем, знајући да за велика питања свога народа треба да у њима сагори и ишчезне све оно што је најбоље... Неколико таквих енергија нове генерације које би заједнички, као компоненте, радиле у једном смислу, могу створити нове облике народног живота, истински покрет. Он би могао да повуче за собом и ону огромну масу мање или више млитавих, који знају или чују за велики план, али не виде средства и немају стваралачке енергије” [Цвијић Ј., 1911. и 1921]. У пасионаре Гумиљов убраја путнике-истраживаче, конквистадоре, самопрегорне научнике, истакнуте песнике, импулсивне историјске личности као што су Јулије Цезар, Александар Македонски, Џингис Кан, Наполеон, Јан Хус, Жана д'Арк, Кутузов. Али пасионари могу имати не само позитиван, већ и негативан предзнак, када је страст јача и од савести, љубави, морала (на пример, Стаљин, Хитлер).

Други тип су хармоничне личности, код којих је пасионарни импулс уравнотежен са инстинктом самоодржања. Они теже да одрже стабилност етноса и равнотежу с природном средином. Такав тип личности који све ради добро, али при том ништа сувишно, одговара Цвијићевом опису: “Онда је тек дужност бољег човека, боље људске свести, да хладно и с мирноћом испита и нађе своју праву вредност и да успехе сведе на праву меру.”

Трећи тип су субпасионари, код којих је пасионарни импулс знатно слабији од инстинкта самоодржања. Недостатак пасионарне енергије у њих се испољава у неадекватној адаптацији према средини, паразитизму, недовољној брзи о потомству и, коначно, у асоцијалном понашању (лопови, скитнице, лењивци, развратници, пропалице итд.). Ако их у друштву има много, они почињу кочити делатност духовних политичких вођа и, готово не вршећи користан рад, увећавају хаос у етничком систему. И да наставимо паралелу с Цвијићем: “Иначе се у јаче људе увуче толико лажнога и они се толико морално извитопере и посуврате, да никакво добро више од њих не долази... Тих брбљиваца што обећавају и причају имамо сувише много [Цвијић Ј., 1911. и 1921].

У етносу је процентуално највише заступљен хармонични тип личности, док се учешће пасионара и субпасионара мења у процесу етногенезе. У појединим фазама етногенезе један од три типа личности успева да наметне свој систем вредности целој заједници. Та хипотеза је доста спорна и непроверљива.

Фаза успона настаје наводно онда, када пасионари, који пропагирају нове идеје, достигну неку критичну густину (размножавањем или инкорпорацијом), довољну да заразе својим идејама и тежњама основну масу људи.

У акматичкој фази, стање прегрејаности етничког система створено максимализмом јаким личности, не може се одржати дуго. Настају унутрашњи конфликти. И тада свуда где је могуће друштво почиње прогањати и кажњавати своје пасионаре (“револуција једе своју децу”), одстрањивати их из управе, спречавати њихове активности.

У фази прелома конфликти се појачавају, настаје нагло смањивање броја пасионара, увећава се удео субпасионара.

У фази инерције друштво још наставља да се креће напред, да гради и сакупља предмете материјалне културе. Прелаз у фазу инерције изгледа као смиривање и почетак сређивања унутар етноса. Ту долазе до изражаја хармоничне личности, које оријентишу друштво на свој систем вредности.

Фаза опскурације настаје услед губитка усмерене енергије и ширењем индиферентности субпасионара у друштву. То је распад система. Чини се немогућом свака конструктивна делатност, а етнос опстаје на рачун материјалних вредности и навика, сакупљених у претходним фазама. После фазе опскурације може настати краткотрајна фаза регенерације, на рачун очуване пасионарности на периферији етничког ареала. Она завршава прелазом у меморијалну фазу. У њој је етнос изгубио остатке пасионарне енергије и само поједини чланови још одржавају културну традицију прошлости. Затим он прелази у реликтни етнос, када се успоставља хармонија у биогеоценози у којој етнос живи. Примери реликтивних фаза етногенезе су, по Гумиљову, аборигини Аустралије, пигмеји Централне Африке, домородачки народи крајњег севера – Чукчи, Ескимима, Алеути. Силазећи са историјске сцене етнос оставља потомцима део својих тековина. Тиме се објашњава узлазни развој човечанства. У противном случају неби имало смисла говорити о постепеном развоју људског друштва у целини. У једној од фаза или при њиховој смени ланац етногенезе може се прекинути. Узрок може бити еколошка катастрофа, епидемија, геноцид или асимилација од суседних народа.

Хипотеза Гумиљова захтева допуну у смислу дефиниције и хијерархије пасионарности. Пасионарност је у суштини тежња да се задовоље неке људске потребе, а оне могу бити природне (исконска потреба свега живог за размену материје, енергије и информација са средином), идеалне (сазнајне, естетске) и социјалне или прагматичке (лидерство, престиж, ауторитет). У процесу етногенезе значајну улогу играју они пасионари, код којих је доминанто изражена тежња за задовољавање социјалних и (или) идеалних потреба над биолошким (виталним). Примерено хијерхији етноса, може се извршити рангирање тих пасионара. На нивоу

суперетноса примери пасионара идеалиста могу бити месије и пророци (Гаутама Буда, Исус Христос, Мухамед), а пасионара прагматичара - оснивачи империја (Цингис-кан, Александар Македонски) и велики освајачи (Наполеон, Цезар, Тамерлан). На нивоу етноса пасионари идеалисти су писци (Гете, Достојевски, Толстој, Вук Караџић) и национални идеолози (Гарибалди) а прагматичари - председници, национални вође, диктатори (Де Гол, Кромвел, Бизмарк). На нивоу субетноса пасионари идеалисти су проповедници религиозних секта или нових идеолошких струја, а прагматичари – колонизатори, команданти, пиратски предводници, сталешке вође. У конзорцијама су примери идеалиста идеолози партијских фракција, политичких клубова и кружока, улични агитатори, а прагматичара – главари банди, оснивачи трговачких фирми, каријеристи, командири пиратских бродова [Мичурин В. А., 1992., стр. 529].

Импулси пасионарности

Модел етногенезе Л. Н. Гумиљова предвиђа да етничка историја има неку резерву енергије, коју народ троши током циклуса. Сразмерно исцрпљивању резерве енергије стваралачка активност заједнице опада, култура осиромашује, губи се способност за самоорганизацију. Али, наш свет је уређен тако да пре него што догори претходна свећа, нова искра потпаљује следећу. И тада поново почињу процеси, непоновљиви у детаљима, али слични у општим цртама. Та искра долази у време тзв. “пасионарног импулса” у виду појачаног зрачења из космоса и биосфере. Пасионарни импулс он назива “фактором икс”, који одређује фазе етногенезе (импулс – успон – прегревање – опадање – загишје). По њему, пасионарни импулс је условљен космичким и генетичким факторима. Али, како објаснити изабирљивост те небеске благодати или казне, која покреће инстинкте, емоције и разум само одређених људи на одређеним путањама?

Гумиљов је проблем “пасионарног импулса” покушао представити помоћу примера В. И. Вернадског, великог природњака који је поводом најезде скакаваца из Африке у Арабију 1908. године израчунао да је маса јата тих инсеката била већа, него резерве свих налазишта бакра, цинка и олова на целој Земљи. “Он је био геније и зато је размишљао о томе, каква је то енергија, која је подигла те инсекте и бачила их из цветних долина Етиопије у Арабијску пустињу, у сигурну смрт” [Гумилев Л. Н., 1993., с. 26]. Гумиљов закључује да је то биохемијска енергија живе материје биосфере – потпуно не мистична, него обична, аналогна електромагнетној, тоplotној, гравитационој и механичкој. Великим делом она се налази у хомеостази – нестабилној равнотежи, али понекад се запажају флукуације – нагли успони и падови. “Тада скакавци лете у сусрет смрти, мрави миле, уништавајући све на свом путу, и такође угибају, пацови... из дубина Азије достижу до обала Атлантског океана...” [Гумилев Л. Н., 1993, с. 26]. Наравно да људи нису инсекти, и то није објашњење. То је само замена анализе узрока сликовитим примером. А узрок је, по Гумиљову, сасвим нејасан – од три хипотезе енергетског импулса он одбације две: соларну и подземну (радиораспад), и оставља једну – космичко зрачење. Још код Гетеа налазимо теорију о космичкој доктрини, која између осталог каже да “онај ко не открије заједничке (космичке) ритмове у својој биолошкој врсти, осуђен је на пропаст”. Такође, код великог природњака В. И. Вернадског налазимо у поглављу “Ритмови историје” читав систем сила: “Ритмичка периодичност у историји човечанства зависи од утицаја космичких, биолошких, психичких, географских, политичких, економских, и социјалних сила” [Вернадский Г., 1997, с. 255] Гумиљов их је повезао у ланац узрочности на следећи начин: Космичко зрачење утиче на биолошку (генетичка мутација), ова на психичку (пасионарност) а ова на социјалну (етничку) компоненту човека. Космичке силе изазивају не само генетичке него и географске промене, на

пример нагле измене климата, које такође могу бити узрок “импулса” пасионарности [Учение Л. Н., Гумилева, 1988, с. 36; Лавров С., с. 343]. Клима може дати само “импулс”, а енергија на којој “ради” етнички систем је геобиохемијска енергија живе материје биосфере, коју је описао В. И. Вернадскиј, а њен ефекат је пасионарност. На бази етничке историје Гумиљов је реконструисао експлозије пасионарности и представио их на карти света у виду трајекторија, које изгледају као удари бича.

Укључивање физичкогеографских фактора – периода влажности и сушности у анализама и компарацијама етничке историје народа око Каспијског мора – да ли је то традиционални, добро познати географски детерминизам (Монтескје, Мечњиков), т. ј. објашњење свих историјских догађаја географским факторима? На против. На пример, Гумиљов је сматрао очигледним, да су пре 2000 година пашњаци а следствено и предели били другачији, него данас. Дешавале су се суше у степи. Услед тих промена је пропала и хунска држава. “Наравно, за слом номадске империје било је колико хоћете спољнополитичких узрока, но њих није било више него обично, а до 90-их г. Хуни су одржавали хегемонију у степи, говорећи: “Ми нисмо оскудевали у одважним ратовима” и “борити се на коњу је наше господство”. Али када су почеле сахнути степе, цркати овце, мршавити коњи, господство Хуна је завршено” [Гумилев Л. Н., 1966., с. 57, 84.; Гумилев Л. Н., 1991., с. 277]. Све то је по Л. Н. Гумиљову обрнути ток мисли. Његов методолошки поступак следи ток расуђивања историчара: Ако знамо историју последњих 3000 година по писменим изворима, то кретање степских народа (они су пре свега зависили од климатских “препада”) дају нам кључ за откривање и утврђивање овог или оног периода влажности или, обрнуто, сушности. Гумиљов је чак саставио хронолошке (тачније – геохронолошке) таблице у којима је синхронизовао степен влажности Евразијског континента у последњих 4000 година, са генезом појединих етноса, на бази палеоетнографије [Гумилев Л. Н., 1964, № 6; 1966, № 18].

Веза етноса и предела

Схватање етноса као биосоцијалног система је “огромни допринос Л. Н. Гумиљова филозофији, историји и географији” [Ефремов Ю. К., с. 83]. Индетерминистички концепт друштва, као нечег стерилног од природних начела, који је ухватио корена у руској географији, историји и филозофији у доба Стаљина, он је сматрао апсурдном апстракцијом; јер сви чланови друштва се рађају, хране, расту, размножавају и умиру биолошки. Али биолошке карактеристике су својствене не само особама, него и њиховим заједницама – ценозама, а то значи и антропоценозама, етноценозама, које су увелико иако не сасвим, сличне биоценозама. Гумиљов истиче да “етнос – није друштво, етнос – није раса, етнос – није популација... Етнос – то је географска појава, увек повезана с пределом у који је смештен, који храни адаптирани етнос. А пошто су предели Земље разнолики, разнолики су и етноси” [Гумиљов Л. Н., 2003, с. 29]. Гумиљов уводи појам “*комплиментарности*” етноса (од речи комплимент), као симбиозу два или више етноса у истој еколошкој ниши, која може бити позитивна и негативна. Крајња варијанта негативне комплиментарности је формирање *химера*.

Гумиљов сматра да суштинску улогу у процесу етногенезе игра веза са средином, уписаност етноса у предео. А постоје и неуписани у њега или паразитирајући на њему етноси – *химере*. Те противприродне творевине настају, када у једној еколошкој ниши коегзистирају и међудејствују страни један другом етноси различитих суперетничких система. Њима је својствена унутрашња конфликтност и оштре противуречности с околном средином, због чега их Гумиљов назива *антисистеми*. “На тај појам највише су се окомили противници Гумиљова, видевши под њим скоро тврдњу о постојању нижих раса, иако су код њега химерама означени и Хазари у Прикаспију после продора тамо Јудеја, и албигојци у Европи. А изабраником Бога Гумиљов никакв народ не сматра – који год од њих би прогласио себе богоизабраним – Немац, Јапанац

или Јеврејин, то је израз само националистичког разметања, егоизма и моралне наказности” [Ефремов Ю. К., с. 83].

Дакле, химерама треба сматрати народе, који пренебрегавају везе с природном средином која их храни. Химере су по правилу неодрживе. Однос етноса према географској средини такође треба посматрати у вези са фазама старења.

У фази настанка, т.ј. успона, етнос “осваја” предео за своје потребе, и истовремено се сам прилагођава условима предела; краће, овде делује принцип повратне везе.

У следећој, акматичкој фази, када је етнички систем пун енергије, наступа време освајања и конфликта, што одвлачи људе од експлоатације предела, и природа страда минимално.

При смањивању пасионарне напетости, т.ј. у фазама прелома и етничке инерције, способност за проширивање ареала се смањује и наступа време утицаја на предео сопствене земље. Расте техносфера, т.ј. количина здања, грађевина, споменика, производња се увећава на рачун природних ресурса. Део таквих измена су релативно нешкодљиве деформације природе, које се могу вратити у стање природне геобиоценозе. Али тамо где су природни материјали уграђени у строге форме, њихов саморазвитак се прекида и замењује га споро, али незадрживо нарушавање, које често бива неповратно. Те руине су потребне само археолозима који истражују не растуће, него угашене етносе, који су оставили комадиће посуда од печене глине, фрагменте вавилонских плочица с клинастим писмом, пирамиде и платформу у Баалбеку, руине средњовековних замкова и храмове древних Маја у џунглама Јукатана. Биосфера је способна да прехрани људе, али није у стању да задовољи њихову тежњу да покрију површину планете “отпадом” излученим из циклуса конверзије биоценоза. У том узрасту етнос, као Антеј, губи везу с тлом, т.ј. с животом, и наступа неизбежни пад [Гумилев Л. Н., 1990. с. 545-56].

Последња фаза етногенезе (опскурација) је деструктивна. Чланови етноса, неспособни по закону неповратности еволуције да се врате контакту с биосфером, прелазе у пљачкање, али оно их не може спасити. Наступа неизбежни демографски пад, после којег остају периферни субетноси, минимално повезани с главном линијом етногенезе. Они или таворе као реликти, или стварају нове етносе с другим доминантима понашања. За то време природни предео се регенерише, иако, наравно, не у претходном облику.

Да ли је Гумиљов погрешно?

Још је антички грчки филозоф Хераклит казао да се све с “мером пали и с мером гаси.” Гумиљов је покушао да нађе ту меру. Али он ипак није створио свеобухватну теорију, која објашњава законе историјског развоја народа. “Пасионарност и комплиметарност – то је један од покушаја да се објасни необјашњиво, не више убедљив, него производне снаге и производни односи” [Чемерисская М. И., 1993., с. 180]. Проблем односа историје природе и историје људи се тиче суштинског проблема људског разума уопште – спознаје околног света у целини и у деловима и места човека у њему, спознаје смисла и циља постојања човека на Земљи. Он се тиче проблема односа природног и трансценденталног, а такође слободе и каузалитета у историји човека и друштва. М. Миланковић је у делу “Кроз васиону и векове” сликовито приказао колико је историја котрљања грудве снега низ падину сложен научни проблем, а камоли историја људи. “Појам наше слободне воље не може изгледа, да се помири са...појмом каузалности, који све што се дешава везује у један ланац. Но могуће их је задржати обоје, тако ми се чини...” [Миланковић М., 1928. с. 225].

Оно у чему ја нисам сагласан с Гумиљовим је поимање пасионарног импулса. Наиме, наше животне функције, а нарочито наша осећања и наше мисли, нису такве природе да би се могли свести на неки природни облик енергије. Духовна снага није физичка величина – то је снага вере, наде, љубави и разума. Нема никаквог зрачења из космоса или из природе, које даје духовну енергију појединцима пасионарима, који су способни да је упијају. Напротив, животне функције човека и кризе у природним или друштвеним системима који га окружују, исцрпљују како физичку енергију тако и духовну издржљивост већине појединаца. То исцрпљивање води ка ерозији система вредности и моралном паду колективитета. Баш тај процес (као што видимо на историјским примерима) пробуђује "миграциону енергију" народа, услед које се покрећу велики миграциони таласи. Пасионари нису никакви биоенергетичари. Они су личности које захваљујући моћи свог интелекта успевају у погодним условима да пренесу идеје (своје или туђе) на масе и тако пробуде веру, наду и љубав међу људима. Због тога они постају вође, месије и слично. У другачијим околностима, појављују се другачије потребе, и други људи, који стварају друге идеје водиле које се преносе на масе које у њих верују, што коначно води стварању нових етноса и цивилизација. Идеолошка, социјална и национална хомогенизација мобилише свест и емоције маса за одређене циљеве. Идеје не значе ништа док не овладају масама, а кад овладају – постају материјална снага, писао је један комунистички идеолог. Дакле, све потиче из људске свести, а не из космоса. По речима Хегела, први импулс, узрок, увек лежи у глави, у иницијативи расуђивања или фантазије, затим долази борба с материјом. Духовне вредности стварају појединци а материјалне – масе [Грчић М., 2000., с. 136-139].

2. Модел еволуције цивилизација А. Тојнбија

А. Ц. Тојнби (1889-1975) је разматрао циклусе од којих се састоји ланац еволуције друштва. Он се бави јединицама већим од етноса - цивилизацијама. У историји он издваја 37 цивилизација. Између низа обележја цивилизације, као главну овај аутор издваја религиозну припадност. Према моделу Тојнбија, рађање нових циклуса развитка људског друштва зависи од међусобних утицаја између спољашњих узрока ("изазова") и унутрашње логике саморазвитка ("одговора"). Еволуција цивилизације пролази кроз следеће стадијуме: 1. "Изазов" средине, генеза цивилизације (genesis), 2. "Изазов-одговор", раст цивилизације (growth), 3. Прелом цивилизације (breakdown), 4. Распад цивилизације (desintegration). Овај циклус од четири стадијума подсећа на класични модел коришћен од многих циклуста, као што су Вико, Данилевски, Шпенглер, који има наглашене аналогije с развојем живих организама. Сваки циклизам је у суштини фаталистички концепт пропасти друштва, али он код Тојнбија има "умеренији" карактер.

Генеза цивилизација је основни проблем, који се своди на два питања: Који су услови и узроци њиховог настанка, и како су се појавиле прве цивилизације. За Тојнбија проблем Генезе је пре свега духовни проблем, објашњен помоћу основних појмова као што су изазов и одговор, мимезис, стваралачка мањина, јин и јан и други. Најважнији он њих је бинарни појам "изазов-одговор" [Toynbee A., 1972., с. 51]. Примарну искру или "изазов" (challenge) А. Тојнби види у утицају земаљских фактора, као што су измене климата (суше), исцрпљеност или заслањивање тла (пример древне Мезопотамије) и слично, или у нападима (на пример варвара на антички свет Јужне Европе), притиску од стране околних народа. Сваки такав "изазов" вуче, по мишљењу Тојнбија, своје порекло од Божанске Промисли. Али он није фаталистички. Човек има слободу да бира "одговор", при чему значајну улогу имају "подсвесна религиозна осећања, дубине људске душе" [Toynbee A., 1948., р.

159]. За разлику од њега, Гумиљов Л. Н. је истакао пасионарни импулс, условљен космичким и генетичким факторима.

Као “одговор” (response) на изазов у друштву настаје концентрација воље, разума, надахнућа индивидуа, по терминологији аутора – “животни порив”. Он мобилише унутрашњу енергију за супротстављање неповољним факторима и задаје почетно убрзање циклусу развитка цивилизације. Није редак случај, када комбинација унутрашњих и спољашњих услова не дозвољава друштву да прикупи довољно енергије. Тада изазов остаје без одговора. Потенцијално могући циклус се не дешава. Услед тога настају “заостале” (arrested) у развоју и “неразвијене” (abortive) цивилизације. После раста долазе фазе прелома и распада цивилизације, када је “одговор” неуспешан. У току распада настаје други успон активности - “препород”, али је он кратак и не може зауставити општи правац деградације цивилизације. Овај други успон, по Тојнбију, такође је стимулисан изазовом, који овог пута има унутрашње порекло – класно раслојавање, национални раскол, заоштравање режима власти, губитак високих идеала. Прогривне концепције друштвеног препорода бивају потиснуте као шизма у “илегалу” док не дођу боља времена када ће постати клице нових филозофско-религиозних учења и идеолошка основа цивилизације у следећем циклусу.

Које услове сматра Тојнби као неопходне за настанак цивилизација. Прво, повољна географска средина, са умереним али не претерано суровим условима, који су потребни да пробуде (изазову) у људима снаге за њихово савладавање [Тоунбеџ А., 1948., s. 159]. Друго, присуство стваралачке мањине, која је главна покретачка сила и фактички субјект “успешних одговора” на изазове. Треће, стална “игра” изазова из средине и “одговора” друштва. Четврто, усмереност нестваралачких маса према лидерима, или “мимезис”, по терминологији Тојнбија, чије опонашање одређује корак и правац развитка. Другим речима, од односа нестваралачке већине, коју Тојнби означава појмом “мимезис”, према стваралачкој мањини зависи развој друштва. У вези с тим Тојнби је формулисао једну закономерност: Основна разлика између примитивног друштва и цивилизације је у усмерености мимезиса. “У примитивним друштвима он је усмерен ка старим покољењима, а у друштву, које је у процесу цивилизације, опонашање је усмерено ка стваралачким индивидуама” [Тоунбеџ А., 1961., p. 274]. Према томе, архаично усмерено опонашање (мимезис) одговара статичном друштву, а футуристички усмерено - динамичком.

Друго важно питање је како је непосредно из примитивног живота настала прва цивилизација. Тојнби наводи три могућа начина. Први, као резултат “спонтаних мутација” примитивних друштава. У теорији Тојнбија природа је пасивна (по терминологији кинеске филозофије, *јин* – тамно, инертно, неактивно начело), супротстављена “животном пориву” (*јан* – надприродно, динамично, активно начело) [Тоунбеџ А., 1956-1957. p. 6]. Први свесни “одговор” човека на “изазове” неба је излазак из света природе. Од стања неактивности, *јин*, човек је прешао у стање стваралачке активности – *јан*. Даље низање фаза историјских периода, када преовлађује час духовни час материјални правац у активности друштва, одговара представама о прелазима од *јан* на *јин* и обратно. Они су нераскидиво повезани као две комплементарне величине, и оба су неопходна за еволутивни развој друштва. При том на прелазима од једног на друго начело развоја настају кризе друштва као система односа међу људима. На питање шта је узроковало ту “прву искру разума”, Тојнби даје ирационалне одговоре: “поједини импулси опште ритмичке пулсације Вационе” [Тоунбеџ А., 1934/1954, т. 1, с. 205]; “прометејевски порив људског интелекта” [Тоунбеџ А., 1972., p. 85]; “надахнуће Бога”.

На други начин примитивно друштво може да буде стимулисано за прелаз у цивилизацију утицајем са стране – од неке већ постојеће цивилизације. Тако настају “сателитске” цивилизације. Трећи начин је дезинтеграција неке старије цивилизације,

од чијих делова се ствара нова конфигурација. Тојнби назива тај процес “афилазија” (присаједињавање). На пример православна и западна цивилизација су присаједињене јелинистичкој и сиријској цивилизацији [Тоунбеј А., 1972].

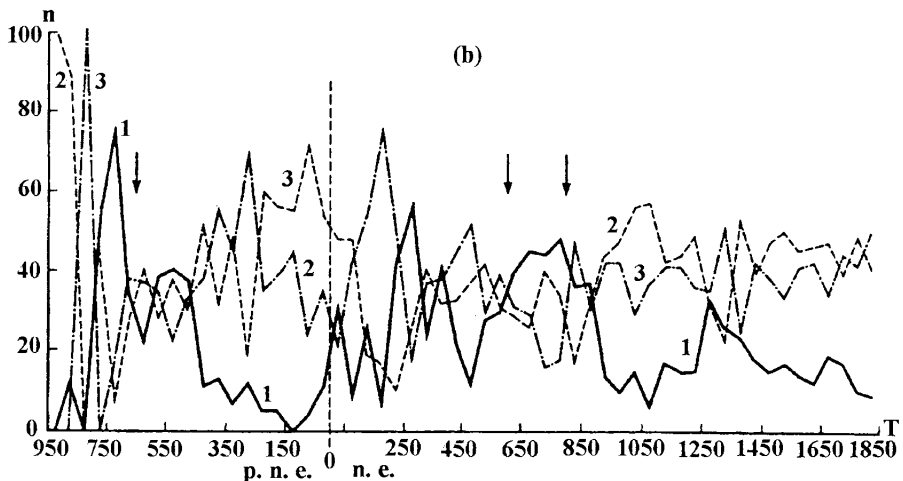
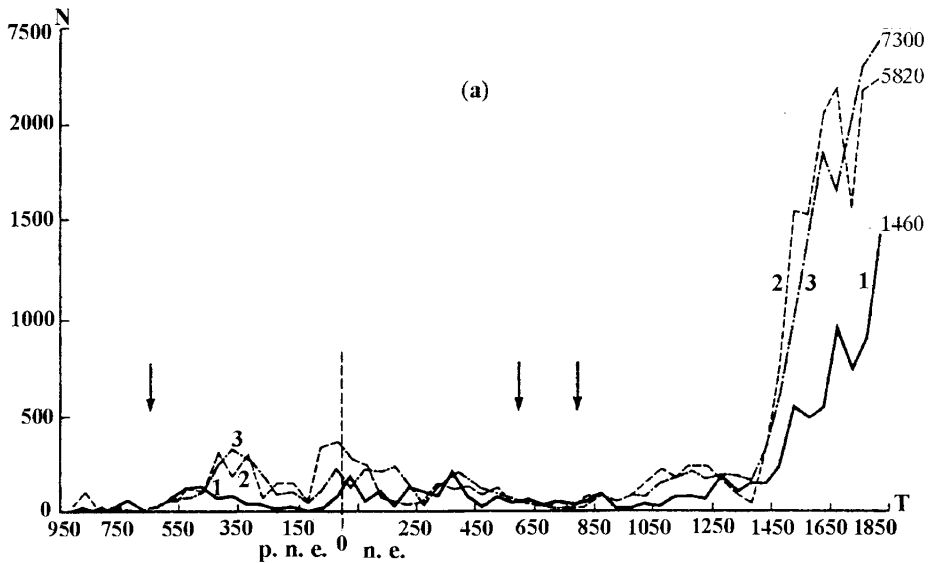
3. Истраживање међузависности материјалног и духовног начела у људској култури П. Сорокина

Питирим Сорокин (1889-1968), амерички социолог руског порекла, покушао је да измери циклусе културног развоја египатско-европске цивилизације уз помоћ оригиналне методе, коју је приказао Ф. Коуел [Cowel F. R., 1979., 259 p.]. Наиме, са групом сарадника, преписао је из Енциклопедије Британике све иоле значајне културне ствараоце из Европе и са Блиског Истока у последњих 3.000 година. Њихова делатност односила се на пет главних, по П. Сорокину, система културе: језик, науку, религију, лепе уметности и етику, а такође и на политику, бизнис, филозофију, право. Сваки стваралац био је сврстан у један од три ментална типа: мисаоне или идеационалне личности (ideation), рационалисти (sensate) и хармоничне личности (idealistic). Први представљају духовно начело у друштву. То су људи предани одређеној идеји, било духовног или грађанског садржаја, понекад фанатици, аскети, идеалисти. У другу групу спадају личности супротног склопа: реалисти, који верују само сопственом искуству, који се баве само конкретним пословима, неретко материјалисти и циници. Трећа група синтетизује у себи подједнако квалитете прве и друге групе. Сорокинова подела људи на три типа менталитета у целини се поклапа с пасионарима, субпасионарима и хармоничним личностима Л. Н. Гумиљова. Свим личностима Сорокин је приписао социјалну “тежину”, грубо одређену по броју редова који су им посвећени у енциклопедији. За сваких пола века, од 1950 г. пре н. е. до 1949. г. израчунао је средње геометријске за сваки тип ствараоца. На графиконима (Сл. 2) је представљена динамика тих показатеља.

Криве на сл. 2-а илуструју идеју Сорокина, да је у великим историјским ритмовима активност стваралаца у значајном степену корелирана, иако се не примећује потпуна зависност. Током 3000 година египатско-европска култура је имала два велика таласа активности или циклуса развоја, један завршен и други још незавршен. Почетак првог таласа по графикону можемо одредити приближно око 600 г. п. н. е. Успон је трајао око 200 година, затим 800 година се одржавала висока напетост, истина, с два приметна пада, и током 400-600 г. н. е. све три криве су нагло кренуле на доле. Античка култура је исцрпела свој ресурс и уступила место средњовековној опскурацији (по Гумиљову, сл. 1). Дужина античког циклуса по Л. Н. Гумиљову се подудара с првим таласом на графикону Сорокина. Још 200 година је требало за то, да би се сакупиле снаге и почео нови успон. Посебно је он ојачао почетком Ренесансе (XV в.) и није се завршио све до данас. У данашње доба се завршава и 1200-годишњи циклус етногенезе, којег је формулисао Гумиљов. Можда смо на прагу нове кризе европске цивилизације (или суперетноса), на коју је указивао О. Шпенглер.

Анализа графикона, који представља процентуални однос стваралаца, који спадају у три менталне групе (сл. 2-б), открива другу закономерност. Удео личности различитих типова у друштву се периодично мења. У периодима застоја, инерције и у на почетку пасионарног успона (по Гумиљову), у први план избијају ствараоци мисаоног склопа. Њихово превласт се запажа у VIII-V в. пре н. е. и у VII-IX в. н. е. Фаза скривене припреме пасионарног импулса и сама експлозија остварује се радом присталица племенитих друштвених идеја, који су спремни због њих жртвовати и властити живот. Затим ту категорију личности потискују хармонизери и рационалисти у други план, а они сами наизменично преузимају лидерство, следећи

не велике циклусе етногенезе, него мале ритмове. Можемо издвојити још два-три нивоа учесталости у тим колебањима. У велике циклусе уклапа се 4-6 смена другог реда, 10-30 смена трећег и 13-22 смене четвртог реда (види сл. 2-б). У XIX веку криве се обрушавају уз преовладавање реалистички настројених чланова друштва при малој (испод 10%) улози мислилаца.

N, n - апсолутни и релативни (%) број делатника, током датог 50-годишња;

T - време (године, пре и после Христа); Стрелице - границе циклуса;

Типови личности: 1 - идеационални, мисаони. 2 - рационални. 3 - хармонични.

Сл. 2. - Дистрибуција три типа историјских личности у апсолутним (а) и релативним (б) величинама током историје Древног Египта, античких држава Средоземља и Европе (по П. Сорокину)

Сада можемо упоредити ритмове пасионарности, изражене у пропорцијама три менталне групе стваралаца, с динамиком иновација за исти период за египатско-европску цивилизацију (сл. 2- б и 3). Подударности између стваралачке делатности и

